

ЕЗИКОЗНАНИЕ

СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТА ЧИННИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС І ЙОГО НОВА РЕДАКЦІЯ (ВЛАСНІ НАЗВИ)

Ольга Албул, Надія Лобур

Анотація: В статтята се анализира актуалният проблем в контекста на проекта на новия Украински правопис 2018 г. – предаване на славянските оними в украинския език. Непоследователността при предаване на чуждоезиковите собствени имена води до вариативност, поражда хаотичност, а понякога и неточност във възприятието на културно-историческия фрагмент от славянската картина на света. Авторите акцентират върху някои проблемни моменти по темата и предлагат начини на тяхното преодоляване.

Ключови думи: украински правопис, проект за украинския правопис, собствени имена, славянски оними.

Перекладна література – важливий та значимий фактор розвитку національної науково-культурної парадигми. Конденсат інонаціонального досвіду, енергетика «інакшої» ментальності знаходять своє місце на шкалі культурних цінностей того чи іншого етнокультурного соціуму. Особливий фрагмент у цьому контексті становить передача чужомовних власних назв, а особливо імен та прізвищ, засобами рідної мови. Власні назви містять інформацію про національну ідентифікацію носія, часто історію та традицію називання, викликають певні культурні асоціації. Тому правильне, таке, що відповідає правописним нормам відтворення чужомовним прізвищ в українській мові, не втрачає своєї актуальності досі. Ця тема неодноразово була предметом вивчення та дискусій серед мовознавців. Але, на жаль, усна та писемна практика засвідчує непослідовність у правописі саме цього фрагменту запозиченої лексики. На особливу увагу заслуговують слов'янські власні назви та їх передача засобами української мови.

Отже, основним кодифікованим регулятором у царині передачі слов'янських власних назв українською мовою, мав би бути правопис. Але, детальний аналіз правил передачі слов'янських прізвищ та імен у чинному правописі та проекті нової редакції Українського правопису не задовільняє користувача вже з огляду на кількість представлених слов'янських мов. Слід зауважити, що це є недоліком усіх редакцій правописного кодексу української мови.

Уже традиційно левову частку правил відведено особливостям відтворення онімів з російської, білоруської та польської мов. Фрагментарно, та й то з уникненням складних випадків, представлено приклади з чеської, словацької, болгарської, сербської мов. Інші слов'янські мови

зазвичай ховаються за формулюваннями на зразок «та в інших слов'янських мовах». Вважаємо це суттєвим недоліком, бо на карті світу є нові незалежні держави, а відповідні мови отримали статус державних (окрім лужицьких). Якщо не наведено закони передачі прізвищ з тої чи іншої мови, то користувачі змушені на власний розсуд писати українською мовою слов'янські прізвища. Можливо так можна пояснити різнобій у передачі прізвища відомого лужицького поета *Bart-Ćišinski* як *Барт-Цишинський* (Лучик 2008: 287), *Барт – Цишинський* (Дорошенко 1924: 279), *Барт-Чішинський* (Лазор 2008: 249-255), *Барт- Чішінський* (Моторний 2002: 231), *Барт-Чішинський* (Кочур 1999: 97). Ми свідомо наводимо приклади з різних періодів, таки чином акцентуємо, що проблема не нова, а вже впродовж довгого часу потребує вирішення.

Слід зауважити, що навіть ті рекомендації щодо передачі окремих слов'янських звуків та правопису імен і прізвищ слов'янських народів, які містяться в чинних Правилах, не завжди втілюються на практиці. Так, рекомендація у чинних Правилах (збережена і в проєкті нової редакції 2018 року) передавати **И (І)** в прізвищах та іменах, належних до південнослов'янських мов, у яких немає розрізнення **и — і**, через українське **И**, на початку слова – через **І** та після голосного через – **Ї** (*Христов, Івич, Раїч*) часто порушується. Ми читаємо українською твори сербського письменника Данила Кіша (Львів, видавництво «Класика», 1998), а не Киша, Мілорада (а не Милорада) Павича («Любов у Царгороді», Харків, видавництво «Фоліо», 2006; Хозарський словник, видавництво «Фоліо», 2018). Прізвище колишнього президента Югославії українською мовою писали як Слободан **Мілошевич** («Кінець епохи Слободана Мілошевича. Політичний портрет колишнього президента Югославії» (Городня 2000) і **Милошевич** («Нагадаємо, що влітку 1999 року після чотирьохмісячних бомбардувань авіацією НАТО югославський лідер Слободан Милошевич погодився на виведення військ та поліції із території цього краю, де з 1998 року тривала війна з албанськими сепаратистами (албанці вже у 80-і роки становили більшість населення автономного краю в складі Сербії)» (Демещук 2018).

Існуюча рекомендація, на наш погляд, значно віддаляє український варіант від звучання імені у мові-джерелі. Варто було б повернутися до правила передавати звук **[i]** в іменах і прізвищах з цих мов українською графемою **І**, як це зафіксовано у редакціях правопису 1929 і 1933 рр. стосовно усіх чужомовних слів. Наприклад, у параграфі 62 правопису 1929 р.: «Завсіди пишемо в чужих словах і: ...в) У власних назвах (імена людей, прізвища, географ. назви) після всіх приголосних...», там само у параграфі 79: «Аналогічно передаємо й російське *и*, польське тощо і: Радіщев, Чіріков, Нікітін, Міклошіч...» (Український правопис 1929).

У чинному Правописі (і в проєкті нової редакції 2018 р.) не передбачено передавати м'якість попереднього приголосного перед **е** у чеських онімах на зразок *Němcová, Věra, Květa*, словацьких *Matej, Levoča*, сербських *Његош, Његован*, а завжди писати **е**, хоч в українській мові є для цього відповідна графема (літера **є**). Такі власні назви мали б виглядати в українському тексті як *Немцова, Вера, Квета, Матей, Левоча, Негош, Негован*. Але жоден славіст не дозволить собі написати (і не пише), наприклад, прізвище відомої чеської письменниці у

рекомендованому правилами вигляді, а передає його як *Нємцова*. Та ж ситуація із прізвищем відомого письменника-чорногорця, яке зазвичай пишуть *Негош*. Впадає у вічі, що такі відступи від правил часто трапляються у працях саме фахівців з тієї чи іншої слов'янської мови. Вони мотивовані намаганням найточніше відтворити звучання оніма у мові-джерелі, зберегти його національну особливість, яка часто невинновдано втрачається при передачі згідно з українським правописним кодексом.

У чинних Правилах та у проєкті нової редакції недостатньо представлено фонеми деяких слов'янських мов, відтворення яких українською мовою варто б було чітко регламентувати. Наприклад, в жодній з редакцій, як і в проєкті нової, не подано рекомендацій щодо передачі такої специфічної болгарської фонеми як **ъ**, а отже не регламентовані принципи передачі українською мовою таких характерних болгарських онімів, як *Петър, Върбан, Търново, Кърджали, Сакъзов, Бъчваров, Първанов* та інших. В усному та писемному мовленні усталилася традиція передавати болгарський звук **ъ** українською фонемою **и** і відповідно графемою **и** – *Тирново, Пирванов*. Однак ім'я колишнього болгарського президента *Петър Стоянов* зафіксовано у текстах як *Петар*, наприклад, в репортажах про перебіг саміту президентів європейських країн у Львові 1999 року: «Біля будинку 15 травня 1999 року президенти Центрально-Східної Європи: Вацлав Гавел (Чехія), Роман Герцог (Німеччина), Арпад Гьонц (Угорщина), Александр Кваснеєвський (Польща), Томас Клестьї (Австрія), Еміл Константінеску (Румунія), Мілан Кучан (Словенія), Леонід Кучма (Україна) та Петар Стоянов (Болгарія), – посадили яблуневий сад» (Мельник 2016).

На жаль, спроба знайти вихід у рекомендаціях колективної монографії «Складні питання сучасного українського правопису» не дала очікуваного результату. Автори монографії пропонують два варіанти передачі українською мовою вже згаданої болгарської фонем:

- замінювати болгарський звук **ъ** українським голосним повного утворення, який йому етимологічно відповідає: *Гълъб – Голуб, Върбан – Вербан*;
- передавати українським **и**, як найближчим за звучанням: *Пламък – Пламик*. (Горпинич, Грищенко, Єрмоленко 1980: 187).

Вважаємо, що таке пояснення не вносить ясності. З наведених рекомендацій впливає, що правильно передати болгарський онім з **ъ** може тільки знавець слов'янської етимології. А в сучасних умовах, значно збільшилося коло фахівців, які з професійних міркувань вводять болгарські оніми в мовленнєву практику (дипломати, спортивні коментатори, журналісти, історики, працівники туристичної галузі тощо). Тобто, маючи справу з маловідомим онімом, можна опинитися на роздоріжжі: як писати українською – **о, е, у** чи **и**. І як результат – різнобій у відтворенні однієї і тої ж власної назви. Варто, на наш погляд, визначитися і передавати болгарське **ъ** в українських текстах через **и**.

Окремої уваги заслуговує опрацювання рекомендацій щодо передачі **ъ** в онімах *Петър, Димитър*. З урахуванням нашої пропозиції передавати болгарське **и** українською графемою **і**, а

болгарське **ѣ** – українською графемою **и**, ці імена хоч і виглядатимуть доволі екзотично, особливо при відмінюванні *Дімітур – Дімітира, Петир – Петира*, бо в українській мові функціонують їх українські еквіваленти *Дмитро, Петр*, але одразу сигналізуватимуть про «іншість» імені. Компромісний варіант, коли графема **ѣ** при відмінюванні випадає, повністю задовольняє прагнення зберегти «чуже» звучання і уникнути труднощів при відмінюванні: *Дімітур-Дімітра-Дімітрові: Петир – Петра, Петрові*. У текстах зустрічаємо і варіант відтворення болгарського імені *Димитър* без голосного **ѣ**, наприклад, ім'я відомого болгарського письменника передається як *Димитр Димов* (Захаржевська 1978).

Ні в чинних правилах правопису, ні в проєкті нової редакції не знайдемо рекомендацій щодо передачі такого особливого, характерного лише для фонетичної системи чеської мови звука **ř** у власних назвах на зразок *Příkory* (вулиця у Празі), *Říčany*, *Břeclav*, *Kopřivnice*, *Příbram*, *Dřevíkov* (назви населених пунктів), *Břetislav*, *Řehoř* (імена) та под. Без точних вказівок нефахівцеві важко самотужки з'ясувати коли в українському варіанті маємо писати *рж*, а коли слід відтворювати чеську орфоепічну норму щодо вимови **ř**, тобто писати *ри*. З огляду на приклади, використані в проєктах українського правопису 1999 та 2018 рр. для ілюстрації інших положень про передачу слов'янських онімів – чоловічого імені *Jiří* - *Їржі* (Проект 1999), *Їржі* (Проект 2018), назв чеських міст *Пришибрам* (*Příbram*), *Пришеров* (*Přerov*) – впливає, що автори даного розділу точно відтворюють вимову даних онімів, Однак, необхідно наголосити, що про передачу чеського **ř** не згадується ні у чинному Правописі, ні в проєкті його нової редакції 2018 року.

Правописний різнобій провокує відсутність правила про передачу фонемі <g>, наявної у фонологічних системах багатьох слов'янських мов. У Правописі описані правила передачі **g** та **h** у словах із неслов'янських мов. Українська мова диспонує відповідною графемою, яка дозволяє максимально точно відтворити звучання у мові-джерелі, тому за браком правила маємо варіанти написань з **г** або **г**. У науковому збірнику *Studia Slavistica* (2004), прізвища *Džuganová*, *Žigová*, *Gáfrík*, *Ivanová-Šalínková* передані відповідно як *Джуганова* (Гойдош 2004: 53), *Жігова* (Мадяр 2004: 116), *Гафрик* (Юсип-Якимович 2004: 209), *Іванова-Шалінгова* (Гілецька 2004: 44) але *Džoganík*, *Rigelová* відтворені українською мовою, як *Джоганик*, (Пахомова 2004: 5), *Рігелова* (Юсип-Якимович 2004: 207). Хоча у новій редакції Правопису комісія вже рекомендує паралельне написання власних назв і з **Г** і з **Г**, та жодним словом не сказано це про слов'янські оніми. Потребу чіткого розмежування і рекомендацій для слов'янських мов добре ілюструє передача українською мовою прізвища чехословацького президента:

«А що Густав Гусак? Густав Гусак – останній президент соціалістичної Чехословаччини, словак за національністю» (Галік 2018). Про необхідність розрізняти ці звуки на письмі в прізвищах було зазначено ще в Найголовніших правилах українського правопису 1921 року¹:

¹ Посилаємося на видання 1925 року.

«Звук g передаємо через г, але у чужих прізвищах точно відрізняємо h від g» (Найголовніші правила 1925: 13).

У проекті нової редакції не сформульовано правило про відтворення українською мовою словацьких дифтонгів **ia**, **iu**, **ie**, що породжує варіанти, зумовлені застосуванням транслітерації **Mečiar** – **Mechiar** – («Отож і тепер багато хто із спостерігачів прогнозував, що Мечіар не згодиться віддати владу, оголосивши результати виборів недійсними або розпустивши новий парламент» (Підлуцький 1998) або транскрипції **Mečiar** - **Меч'яр** – («Партнерами соціал-демократів по правлячій коаліції стали Словацька національна партія і Рух за демократичну Словаччину, який очолює экс-прем'єр республіки Володимир Меч'яр» (В Словаччині 2006). Щодо транслітерованого варіанту, то за чинним правилом слід було б писати після шиплячого літеру **и** – **Мечиар**.

У процесі обговорення нової редакції Правопису, яка відбувалася наприкінці 90-х років минулого століття, було висловлено кілька пропозицій щодо передачі слов'янських онімів, які спрямовані саме на збереження їх національного „обличчя” існуючими графічними засобами. Зокрема, словацькі україністи запропонували передавати словацький дифтонг **ia** українською літерою **я** та ставити апостроф після **ч**, **ш**, **ц**, **в** (*Андруш'як*, *Уш'як*, *Грнч'ярська Вєсь*), тобто доповнити корпус приголосних, після яких регламентовано написання апострофа (Штець 1997: 32). Чеську графему **ě** та словацький дифтонг **ie** пропонується передавати за допомогою літери **є** у тих випадках, коли їм відповідає в аналогічних позиціях українське **і** : *Белик*, *Пещак* (Штець 1997: 33).

Як бачимо, ціла низка чинних правил не задовольняє передусім філологів-славістів, які підсвідомо або свідомо виступають проти нівелювання, послаблення інонаціональної особливості імені, його надмірної українізації, втрати оригінального звучання. Справді, чешка *Věra* і болгарка *Вєра* в українському тексті втрачають свою національну відмінність.

У проекті Українського правопису в розділі «Правопис слов'янських прізвищ та імен» під пунктом 1 автори констатують, що «Білоруські та російські імена за традицією не транслітеруються, а передаються українськими відповідниками; винятки тут становлять тільки узвичаєні імена деяких білоруських письменників та діячів культури» (Проект правопису 2018). На наш погляд, при передачі чужомовних онімів необхідно мінімалізувати втручання у їх звукову оболонку, щоб зберегти її як знак чужомовного денотата, не боятися «чужого» зовнішнього вигляду таких назв. Така загальна заувага вже була висловлена у Найголовніших правилах українського правопису 1921 року: «Чужі слова треба писати по можливості так, як вони вимовляються у своїй мові» (Найголовніші правила 1925: 13), тобто надавалася перевага практичній транскрипції. Однак щодо слов'янських онімів, як свідчить аналіз правописних редакцій радянської і пострадянської доби, спостерігаємо поступовий відступ від цієї засади. Наприклад, у правописі 1933 року закінчення слов'янських прізвищ рекомендувалося передавати з суфіксами *-іч*, *-ін*, *-ік*, наприклад, *Ягіч*, *Гавлік*, *Радіч* (Правопис 1933: 64), а в редакції правил

1945 року з цього переліку вже зникає суфікс *-ich* – *Ягич, Радич* (Правопис 1945: 111), у наступних редакціях – суфікс *-ik* (*Шафарик*). У редакції 1933 року чеське *ú* в закінченнях чеських прізвищ встановлено передавати через *и* (*Біли*), у редакції 1945 року кодифіковано вже українізований варіант на *-ий* (*Неєдлий*). Чеське ім'я *Jiří* у проєкті 1999 року (проєкт-99) відтворено максимально наближено до вимови у мові-джерелі за допомогою графеми *Ї* на місці чеського буквосполучення *ji* – *Їржі*, а в проєкті 2018 року вже подається *Їржі*. Такі приклади можна продовжувати.

Чинні правила правопису слов'янських онімів розраховані у першу чергу на фахівців-філологів. Та й вони не завжди можуть знайти відповідь на усі питання, які виникають при необхідності ввести той чи інший інослов'янський онім в український текст. Наявну інформацію про правила передачі власних назв із західнослов'янських та південнослов'янських мов треба вишукувати по крихтах серед російського матеріалу, який докладно опрацьований і домінує у відповідних параграфах.

У наш динамічний час потрібно створювати такі правописні довідники, якими могли б користуватися й особи без глибокої філологічної підготовки – науковці, працівники засобів масової інформації, дипломатичного корпусу, бібліографи тощо. Треба відмовитися від зведення особливостей різних слов'янських мов до одного знаменника при їх передачі українською мовою, а опрацьовувати такі правила для кожної мови зокрема з урахуванням усіх «важких» випадків. Адже відійшов у минуле той час, коли кожен текст до свого виходу у світ проходив суворий редакторський бар'єр, а наукову літературу видавали, в основному, російською мовою. Зараз інформація виходить у світ, як правило, без редакторського втручання, значно зросла і продовжує зростати кількість наукових досліджень з історії та культури слов'янських народів українською мовою, перекладів художньої літератури зі слов'янських мов. Тому опрацювання такого типу посібника є на часі. Таке видання мало б силу правописного закону, було б широко доступним. А у Правописі варто було б лише вказати загальні принципи, які застосовуються при передачі слов'янських онімів. Звичайно, створення такого посібника – це нелегке завдання, але цілком під силу українським славістам. Важливо, щоб саме українські спеціалісти з окремих слов'янських мов брали найактивнішу участь у цій справі. Тоді б вдалося у багатьох випадках відвоювати право слов'янського оніма зберігати свою фонетичну оболонку в українському тексті і дозволило б уникнути різноваріантності і непослідовності при передачі слов'янських власних назв.

При унормуванні принципів відтворення слов'янських власних назв українською мовою, варто пам'ятати, що різні правописні варіанти дезорієнтують національну мовну особистість, а «...різні правописні системи не практикуються, як правило, навіть у найдемократичніших країнах світу» (Німчук 2001). Стабільні правила та принципи передачі чужомовних онімів українською мовою сприятимуть усталенню грамотності нації, адекватному розумінню та сприйняттю слов'янської культури в національному контексті.

ЛІТЕРАТУРА:

В Словаччині 2006: В Словаччині призначений новий уряд. – https://www.rbc.ua/ukr/news/v_slovakii_naznacheno_novoe_pravitelstvo_1152077670. Відвідано 06.03.2019)

Галік 2018: Галік, Т. У «соціалізм із людським обличчям» я, на відміну від більшості тогочасних чехословаків, не вірив // режим доступу <https://tyzhden.ua/World/218663>. Відвідано 08.03.2019.

Гойдош 2004: Гойдош, В. Особливості формування юридичної термінології у словацькій та українській мовах. – В: Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород, 2004, 52-58.

Городня 2000: Городня, Н. Кінець епохи Слободана Мілошевича //Режим доступу https://dt.ua/POLITICS/kinets_epohi_slobodana_miloshevicha_politichniy_portret_kolishnogo_prezidenta_yugoslaviiy.html

Горпинич, Грищенко, Єрмоленко 1980: Горпинич, В. О., Грищенко, А.П., Єрмоленко, С. Я. Складні питання сучасного українського правопису. Київ, 1980.

Гілецька 2004: Гілецька, З. Вивчення фразеології у Словаччині// Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород, 2004, 42-52.

Демешук 2018: Демешук, А. Західні Балкани: Навіщо Вучич згадав про Гітлера? Режим доступу <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2514097-zahidni-balkani-naviso-vucic-zgadav-pro-gitlera.html> Відвідано 06.03.2019.

Дорошенко 1924: Дорошенко Д. В гостях у найменшого славянського народу. – В: Літературно-науковий вісник, Львів, 1924, 274-28.

Захаржевська 1978: Захаржевська, В. О. Дмитр Димов. Літературно-критичний нарис. К., «Наукова думка», 1978.

Кочур 1999: Кочур, Г. Бібліографічний довідник. Львів, 1999, 97, п. 296.

Лазор 2008: Лазор, О. Якуб Барт-Чішинський та Україна. – В: Проблеми слов'янознавства, вип. 57, 2008, 249-255.

Лучик 2007: Лучик, В. Вступ до слов'янської філології. Київ, 2007, 287.

Мадяр 2004: Мадяр, О. Категорія роду іменників у працях словацьких мовознавців. – Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород, 2004, 110-121.

Мельник 2016: Мельник, І. Михайло Грушевський і Львів – <https://zbruc.eu/node/56783> – Відвідано 10.03.2019.

Моторний 2002: Моторний, О. Погляди Йозефа Пати на лужицьку літературу – В: Питання сорабістики, Львів-Баутцен, 2002, 227-234.

Найголовніші правила 1925: Найголовніші правила українського правопису. Нове видання. Державне видавництво України, 1925.

Німчук 2001: Німчук, В. Сучасні проблеми українського правопису. – В: Літературна Україна. 11 січня 2001 року.

Пахомова 2004: Пахомова, С. Двадцять років словакістики в Ужгородському національному університеті. – В: Studia Slovakistica. 4. Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. – Ужгород, 2004, 6.

Підлущкий 1998: Підлущкий, О. Ера Мечіара скінчилася. №188. 02.10. «День».

Правопис 1929: Український правопис. Харків, 1929.

Правопис 1933: Український правопис. Харків:Радянська школа, 1933.

Правопис 1945:Український правопис. Київ:Українське державне видавництво, 1945.

Проект 1999:Український правопис (проект-99). <https://r2u.org.ua/pravopys/pravXXI/zmist.htm#proekt> Відвідано 12.12.2018.

Проект 2018: Український правопис. Проект для обговорення. Підготувала робоча група Української національної комісії з питань правопису. Режим доступу <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2018/08/15/novoi-redaktsii-pravopisu.pdf> Відвідано 05.03.2019.

Український правопис 2015: Український правопис. Київ: Наукова думка, 2015.

Штець 1997: Штець, М. Пропозиції словацьких українців до підготовки нової редакції „Українського правопису. В:Український правопис: так і ні. Обговорення нової редакції українського правопису. Київ. 1997.

Юсип-Якимович 2004: Юсип-Якимович, Ю.Слов'янський літературний модернізм та Іван Краско. В: Українсько-словацькі діалоги. Мовознавство. Ужгород. 204-213.

Інформація про авторів:

Ольга Албул – доцент Кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000,

e-mail: albul.olga@gmail.com

Надія Лобур – доцент Кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, 79000,

e-mail: lobur.nadia@gmail.com